

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВАГИ ДО ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ ОСОБИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Кушнір Л. В.

У статті на основі аналізу практики констатовано високий рівень порушень прав і свобод людини та наявність багатьох фактів недотримання принципу поваги до честі, гідності і репутації особи на досудовому розслідуванні взагалі та під час проведення слідчих (розшукових) дій зокрема. Доведено, що слідчі (розшукові) дії є не тільки діями пізнавального характеру, а ще й формою правовідносин їх учасників. Обґрунтовано, що за цих умов забезпечення дотримання принципу поваги до честі, гідності і репутації особи на досудовому розслідуванні та під час проведення слідчих (розшукових) дій повинне відбуватися за рахунок удосконалення правового статусу потерпілого, підозрюваного, захисника та інших учасників процесу. Сформульовані конкретні пропозиції з удосконалення норм чинного Кримінального процесуального кодексу України із цього приводу.

Ключові слова: честь і гідність, досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, підозрюваний, обвинувачений, потерпілий.

В статье на основе анализа практики констатирован высокий уровень нарушений прав и свобод человека и наличие множества фактов несоблюдения принципа уважения чести, достоинства и репутации лица на предварительном расследовании в целом и во время проведения следственных (розыскных) действий в частности. Доказано, что следственные (розыскные) действия являются не только действиями познавательного характера, но и формой правоотношений их участников. Обосновано, что в этих условиях обеспечение соблюдения принципа уважения чести, достоинства и репутации лица на предварительном расследовании и при проведении следственных (розыскных) действий должно происходить за счет совершенствования правового статуса потерпевшего, подозреваемого, защитника и других участников процесса. Сформулированы конкретные предложения по совершенствованию норм действующего Уголовного процессуального кодекса Украины в указанном направлении.

Ключевые слова: честь и достоинство, досудебное расследование, следователи (розыскные) действия, подозреваемый, обвиняемый, потерпевший.

In the article, based on the analysis of practice, a high level of violations of human rights and freedoms and the existence of many facts of non-observance of the principle of respect for the person's honor, dignity and reputation at the preliminary investigation in general and during the conduct of investigative actions, in particular, were ascertained. It is proved that investigative actions are not only cognitive actions, but also a form of legal relations of their participants. It is justified that in these conditions, ensuring the observance of the principle of respect for the honor, dignity and reputation of a person on preliminary investigation and during investigative actions should be carried out by improving the legal status of the victim, suspect, defender and other participants in the process. Specific proposals have been formulated to improve the norms of the current Criminal Procedure Code of Ukraine in this direction.

Key words: honor and dignity, pretrial investigation, investigators actions, suspect, accused, injured.

Постановка проблеми. Право на честь, гідність, ділову репутацію є невід'ємним та недоторканим правом особи. Це право складається з правомочності володіння, користування і розпорядження названими благами. Правомочність щодо володіння характеризується можливістю володіти честю, гідністю, діловою репутацією незалежно від третіх осіб і вимагати від будь-якої фізичної та юридичної особи не порушувати ці блага. Правомочність із користування полягає в можливості використовувати відповідні уявлення про себе, що склалися в різних сферах, для досягнення певної мети чи отримання інших благ. Правомочність із розпорядження названими благами полягає в можливості їх зміни тільки за волевиявленням самої особи чи її діяннями, що можуть до цього призвести [1]. Забезпечення поваги до честі і гідності особи на досудовому слідстві взагалі і під час провадженні слідчих (розшукових) дій зокрема є однією з найбільш актуальних проблем сучасної кримінально-процесуальної науки і юридичної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення поваги до честі і гідності особи на досудовому розслідуванні взагалі та під час проведення слідчих (розшукових) дій зокрема постійно привертають увагу вчених-процесуалістів. Зокрема, ці проблеми розробляли Ю.П. Аленин, К.В. Антонов, В.Д. Берназ, С.О. Гриненко, О.М. Дроздов, С.М. Карпіка, С.С. Кирпа, В.А. Колесник, С.С. Кудінов, Є.Д. Лук'яничков, Д.П. Письменний, М.А. Погорецький, О.О. Подобний, О.В. Сачко, Є.Д. Скулиш, С.М. Смоков, В.М. Стратонов, О.Ю. Татаров, В.М. Тертишник, Р.І. Тракало, В.Г. Уваров, Р.М. Шехавцов та ін. Однак на сьогодні багато аспектів указаній проблеми залишаються недостатньо дослідженими.

Окреслення цілей роботи. Завданням статті є визначення найбільш проблемних аспектів забезпечення поваги до честі і гідності особи під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз практики вказує на безліч порушень прав і свобод людини та наявність багатьох фактів недотримання принципу поваги до честі, гідності і репутації особи.

За результатами соціологічних досліджень, 25% засуджених вважають, що вони невинуваті у вчиненні кримінальних правопорушень, за які відбувають покарання, 20% стверджують, що вони злочинів не вчиняли взагалі, і лише 55% опитаних засуджених вважають себе винуватими у вчиненні злочину. Відповідно, 55% вважають покарання справедливим; байдуже ставляться до покарання 14%; 18,8% вважають покарання несправедливим; 12,2% не відповіли на поставлене запитання [2].

Рік від року з підстав порушень прав людини на досудовому слідстві зростає кількість звернень громадян України як до Уповноваженого Верховної ради України з прав людини, так і до Європейського суду з прав людини. При цьому переважна більшість проблем, які призводять до констатації Європейським судом із прав людини порушень Конвенції, є приниження честі і гідності особи, яке частіш за все проявляється в поганому поводженні з особами, що перебувають під вартою, нелюдські чи неналежні умови їх утримання в ув'язненні, факти тортур, ненадання медичної допомоги тощо. Переважна більшість цих порушень має місце на стадії досудового розслідування під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Слідчі дії є не тільки діями пізнавального характеру, а й виступають формою правовідносин їх учасників. У цьому аспекті закономірно, що будь-яка слідча дія розпочинається з роз'яснення її учасникам їх прав і обов'язків.

Становленню та розвитку статусу різних учасників процесу присвячено немало праць вчених-юристів. Але досі не можна вважати досконалими правові статуси потерпілого, підозрюваного, захисника та інших учасників процесу, а проблеми їх удосконалення з урахуванням нового КПК України розкриті ще недостатньо.

Важливе значення в системі процесуальних заходів охорони прав і законних інтересів осіб, що беруть участь у кримінальному процесі, мають як обов'язки слідчих, детективів, прокурорів, слідчих суддів, суддів щодо забезпечення прав і законних інтересів зазначених осіб, так і сукупність прав, наданих кожному учаснику кримінально-процесуальних правовідносин та механізмів їх реалізації.

Аналіз норм чинного КПК України крізь призму виконання завдань забезпечення поваги до честі, гідності і репутації людини та захисту інших прав і свобод особи в розділах щодо визначення статусу учасників кримінального процесу вказує на його певну недосконалість і на непослідовність.

Так, наприклад, ст. 36 КПК України, визначаючи статус і повноваження прокурора, який за новелою законодавства «здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням», практично не визначає ніяких його обов'язків. Зазначимо принаймні, що за приписами ст. 25 старого КПК України прокурор був «зобов'язаний в усіх стадіях кримінального судочинства своєчасно вживати передбачених законом заходів до усунення всяких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили». Наявність прав без обов'язків - вада сьогоденного закону.

У ч. 4 ст. 38 чинного КПК України щодо органів досудового розслідування зазначено, що вони зобов'язані «застосовувати всі передбачені законом заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування». Безумовно, під ефективністю досудового розслідування ми розуміємо виконання всіх завдань кримінального процесу, включаючи забезпечення прав і свобод людини. Тоді чому це завдання не стоїть перед прокурором, який тепер безпосередньо керує слідством.

Стаття 40 КПК України вже більше, але все ще явно недостатньо, робить акценти на відповідальності в обов'язках слідчого. Тут зазначається, що «слідчий несе відповідальність за законність та своєчасність

здійснення процесуальних дій». Обов'язки слідчого щодо встановлення істини та забезпечення верховенства права в достатній мірі не розкриті.

Звертаючи увагу на недоліки процесуального статусу потерпілого, В.Г. Уваров, зазначає, що «може скластись враження, що права потерпілого розширені в порівнянні з попередньою редакцією старого кодексу. За обсягом тексту та кількістю пунктів, якими викладаються ті чи інші права, дана стаття більш об'ємна і багатослівна. Та така багатослівність оманлива». Наприклад, пропонує він, чому б не закріпити не тільки право потерпілого знайомитись із протоколом його допиту, а й право власноручно викладати свої показання в протоколі допиту, або такі права, які притаманні свідку за ст. 69-1 старого КПК України: право «користуватися нотатками і документами під час дачі показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших даних, які йому важко тримати в пам'яті; заявляти цивільний позов у кримінальному судочинстві з вимогою відшкодування такої шкоди та вимагати забезпечення цивільного позову засобами примусу; надати відоме право вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду [3, с. 87].

У наукових виданнях слушно пропонувалось закріпити і право потерпілого на повагу до його честі і гідності, вимагати недопущення фактів збирання, використання, зберігання та розголошення принижуючої його честі, гідності чи ділової репутації недостовірної інформації, а в разі необхідності заявляти клопотання про вилучення такої інформації, ставити питання про закритий судовий розгляд справи [4]; право на надання потерпілому безоплатної правової допомоги через центри безоплатної вторинної правової допомоги [5].

Зазначимо, що за Конституцією, кожен суб'єкт кримінального судочинства України має право на захист таємниці особистого і сімейного життя, поваги честі і гідності, спілкування рідною (іншою) мовою, оскарження дій і рішень посадових осіб і державних органів, що зачіпають конституційні й інші законні права та інтереси учасників процесу. Підкреслимо, що конституційні права і їх гарантії охоплюють статус усіх учасників кримінального процесу, а отже, має сенс зазначити їх у числі процесуальних прав учасників кримінально-процесуальних правовідносин.

У КПК України закріплені як традиційні, так і деякі нові положення закону щодо статусу підозрюваного (обвинуваченого), які надають можливість певним чином самостійно захищати свою честь, гідність і репутацію. Права і законні інтереси підозрюваного різні за своїм змістом і спрямуванням. Проаналізуємо найголовніші з них, які можуть застосовуватись для забезпечення поваги до честі і гідності особи в ході досудового розслідування.

Відповідно до ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право: «застосовувати з додержанням вимог цього Кодексу технічні засоби під час проведення процесуальних дій, в яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосовування технічних засобів під час проведення окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється за-

коном, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься вмотивоване рішення (п. 11 ч. 3). Це положення закону досить суттєве, але може бути в повній мірі дотримане здебільшого підозрюваними, які знаходяться на волі, і важко виконуване затриманими та заарештованими. Саме під час їх допитів часто і допускаються прикрі факти принижень честі і гідності, а порою і тортури чи інші незаконні дії. Безумовно, що підозрюваний має право на побачення із захисником наодинці до першого допиту, а захисник має право бути присутнім під час допиту свого підзахисного, а тим самим і забезпечити можливість скористатись підозрюваним наданим йому правом. Але не всі підозрювані користуються допомогою захисника. І тут за його відсутності виникає проблема щодо механізмів беззаперечної реалізації наданих законом прав.

У п. 10 ч. 3 ст. 42 КПК України передбачено право підозрюваного під час проведення процесуальних дій «ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу». Правило слушне. Разом із тим під час його реалізації виникає чимало проблем, що можуть лежати в площині цілей і мотивів кожної зі сторін, особливо коли підозрюваний залишається віч-на-віч зі слідчими чи детективами без захисника чи за відсутності інших учасників процесу, наприклад, під час допиту за умов відсутності в підозрюваного захисника. Для зміцнення гарантій прав підозрюваного, на наш погляд, варто було б на рівні закону закріпити правило, що коли допит підозрюваного відбувається за відсутності захисника, слідчий забезпечує повне безперервне технічне документування допиту.

У п. 15 ч. 3 ст. 42 КПК України передбачено право підозрюваного одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення. З одного боку, правило досить широке за обсягом. Воно може розумітись як право на отримання всіх процесуальних актів. Але частина з них на етапі слідства, особливо рішення, що стосуються проведення негласних слідчих (розшукових) дій, не може бути надана в силу таємниці слідства та режиму секретності прийняття відповідних рішень. З іншого боку, документообіг сьогодні включає як письмові документи, так і електронні. До процесуальних документів долучаються безліч додатків, які мають інколи більшу доказову вагу, ніж самі письмові документи. Варто більш чітко визначити вказане право підозрюваного, а в контексті захисту його прав, з урахуванням вже наданого права на ознайомлення з матеріалами обвинувачення після завершення слідства, надати підозрюваному право на отримання копій усіх матеріалів технічного документування дій, в яких він брав участь.

У контексті розв'язання проблеми забезпечення поваги до честі і гідності особи щодо підозрюваного, крім уже закріплених в законі, доцільно законодавчо закріпити такі права: право на повагу до його честі, гідності і репутації; вимагати невідкладного освідчування судово-медичним експертом у разі заподіяння йому тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю; вимагати не допускати розголошення принижуючої його честі, гідності чи ділової репутації недостовірної інформації, а в разі необхідності заявляти клопотання про вилучення такої інформації; затребувати та отримувати від підприємств, установ, організацій та об'єднань громадян копії необхідних для захисту своїх прав документів,

крім тих, таємниця яких охороняється законом; заявляти цивільний позов у кримінальному провадженні щодо компенсації моральної й фізичної шкоди, заподіяної приниженням його честі, гідності чи репутації, а також порушення його інших прав і свобод за рахунок Державного бюджету.

У КПК України ніде не зазначено право підозрюваного власноручно викладати свої показання в протоколі допиту. Між тим це можна вважати природним правом, яке вже було визначено в колишньому кодексі та потребує поновлення в новому.

Відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК підозрюваний має право бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення. Для реалізації цього права підозрюваному, обвинуваченому згідно з приписами ч. 8 даної статті вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення. Варто погодитись із думкою про те, що більш оправдано було б вручати підозрюваному (рівно як і потерпілому) більш змістовний і функціональний документ – декларацію прав [6, с. 67-69, 78-80].

Таким чином, можна підсумувати, що ч. 3 ст. 42 КПК України, на наш погляд, окрім уже внесених пропозицій вченими, в царині прав підозрюваного має бути доповнена такими правами:

- 1) на повагу до його честі, гідності і репутації;
- 2) вимагати невідкладного освідчування судово-медичним експертом у разі заподіяння йому тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю;
- 3) коли допит підозрюваного відбувається за відсутності захисника, вимагати повного безперервного технічного документування процедури допиту;
- 4) отримувати копії всіх матеріалів технічного документування дій, в яких він брав участь;
- 5) вимагати не допускати розголошення принижуючої його честі, гідності чи ділової репутації недостовірної інформації, а в разі необхідності заявляти клопотання про вилучення такої інформації;
- 6) затребувати та отримувати від підприємств, установ, організацій та об'єднань громадян копії необхідних для захисту своїх прав документів, окрім тих, таємниця яких охороняється законом;
- 7) заявляти цивільний позов у кримінальному провадженні щодо компенсації моральної й фізичної шкоди, заподіяної приниженням його честі, гідності чи репутації, а також порушення його інших прав і свобод за рахунок Державного бюджету.

Незважаючи на позитивні моменти, що стосуються надання більш широких прав потерпілому, зазначимо, що положення ст. 55 КПК України, згідно з якою «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди», не є вдалим, оскільки юридичній особі може бути злочинно завдана не тільки матеріальна шкода, а й значна шкода діловій репутації, що може для останньої мати більш негативні наслідки. Отже, має бути не тільки уточнено поняття потерпілого, а й юридичній особі має бути надано право пред'явити цивільний позов у кримінальній справі про відшкодування шкоди, завданої діловій репутації.

Права потерпілого в ч. 1 ст. 56 КПК України, на наш погляд, мають бути доповнені такими правами: на повагу до його честі, гідності і репутації; отримувати копії протоколів слідчих дій та всіх матеріалів технічного документування дій, в яких він брав участь; вимагати не допускати розголошення принижуючої його честь, гідність чи ділову репутацію недостовірної інформації, а в разі необхідності заявляти клопотання про вилучення такої інформації; затребувати та отримувати від підприємств, установ, організацій та об'єднань громадян копії необхідних для захисту своїх прав документ, крім тих, таємниця яких охороняється законом; заявляти цивільний позов у кримінальному провадженні щодо відшкодування матеріальної та компенсації моральної і фізичної шкоди, заподіяної злочинцем, а також діями посадових осіб, пов'язаними з приниженням його честі, гідності чи репутації, за рахунок Державного бюджету.

Література

1. Тertiшник В. Концептуальні проблеми зміцнення гарантій захисту честі, гідності, прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному процесі. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2004. № 5. С. 67-76.

2. Авраменко А.М. Моніторинг засуджених, які відбувають покарання у вигляді арешту. Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Запоріжжя: ЗЮІ ДДУВС, 2010. № 2. С. 163-169.

3. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. докт. юрид. наук В.М. Тertiшника. Дніпропетровськ, 2012. 268 с.

4. Тertiшник В.М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ; Ліра ЛТД, 2009. 404 с.

5. Шибіко В. П. Проблеми забезпечення прав потерпілого за новим КПК України. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1(5). С. 312.

6. Тertiшник В.М. Зразки юридичних документів: Настільна книга слідчого. К.: Правова єдність, 2009. 344 с.

*Кушнір Л. В.,
аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*